

THE ROLE OF SAINT NICODEMUS THE HAGIORITE IN REAFFIRMATION OF ORTHODOX SPIRITUALITY

Claudiu Cotan

Assoc., Prof., PhD., „Ovidius” University of Constanța

Abstract: Out of all theologians of the eighteenth century, St. Nicodemus of the Holy Mountain was certainly one of the largest and certainly the most famous. Born in a period of profound social and cultural transformations due largely to the Enlightenment that was felt in the orthodox space, but not being the same with the clerical characteristics which described the European West, Nikodemus the Hagiorite managed to resurrect spiritual tradition almost forgotten namely „hesychasm”. Theological work that remains from this great writer entered the Romanian space early, and in a number of recent translations were presented to Romanian believers interested in recent years, undergoing a great spread. Nikodemus was not only a theologian of his time, but also a saint of all orthodox people. His theological work remains current and is an inspiration dogmatic and moral debates of our day.

Nicodemus the Athonite was a great theologian and teacher of the Orthodox Church, reviver of hesychasm, canonist, hagiologist, and writer of liturgical poetry. His life and works helped provide an experiential Orthodox response to contemporary Western Enlightenment culture.

Keywords: hesychasm, Church, Enlightenment, tradition, teacher, saint, writer

Sfântul Nicodim Aghioritul a fost unul dintre cei mai importanți lideri spirituali ai tradiționalismului ortodox, care a readus în atenția contemporanilor vechea literatură teologică. Cunoscut pentru lucrările sale care au fost tipărite de numeroase ori în secolul al XIX-lea, Nicolae Kallivurtsis, numit în călugărie Nicodim, fiul lui Antonie și al Anastasiei, s-a născut în 1748 (sau 1749) în insula Naxos, într-o familie evlavioasă. Mama sa s-a călugărit cu numele Agathi la Mănăstirea Sf. Ioan Gură de Aur. Numeroși membri din familia sa, deși se ocupau cu negustoria sau făceau parte din cei ce conduceau destinele comunităților elene din diferite localități, aveau și preocupări literare. Nepotul său Petru Kallivurtsis s-a remarcat în cercetarea arheologică și istorică, dar și prin serioasele înclinații poetice. Nicodim și-a făcut primele studii la școala din Naxos, unde a fost un elev silitor. De tânăr s-a arătat preocupat și de viața bisericească. Dăruit cu o minte ascuțită, cu o inteligență scilpitoare și cu o memorie creativă, i-a uimit pe cei care l-au cunoscut. Unul dintre foștii colegi de școală l-a numit într-o scrisoare „un miracol al acelor vremuri”, spunând despre tânărul Nicolae: „El pune în memorie tot ceea ce citește, nu numai tratate de filosofie, economie, medicină, astronomie și strategie militară, dar și vechii și noii poeți, precum și istoricii greci și latini și, de asemenea, toate scrierile Sfinților Părinți. El poate să citească o dată o carte și să-i păstreze în minte conținutul toată viața”¹. Primele lecții de scriere și citire le-a primit de la un preot din Naxos, căruia îi dădea ajutor la săvârșirea Sfintei Liturghii. După aceea, a început învățarea gramaticii sub îndrumarea arhimandritului Hrisantos, fratele neomartirului Cosma din Etolia². În 1776, Hrisantos a fost numit director al Școlii „Sfântul Gheorghe”, întemeiată de Nicolae Mavrogheni, după ce în 1770 fusese profesor la Marea Școală din Constantinopol.

¹ Theoklitos Dionisiatos, *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης*, Atena, 1959, pp. 30-31.

² Claudiu Cotan, *Religious Education of the Youth According to the teaching of Saint Pious Neo-Martyr Cosma the Etolian*, în „Educația religioasă paradigmă a identității naționale și dimensiune a culturii europene”, Edit. Risoprint, Cluj-Napoca, 2016, pp. 97-105.

Cînd Nicolae a împlinit vîrsta de 16 ani, a plecat să studieze la Școala din Smirna, unde l-a avut ca îndrumător pe Ierotei Voulismas, reorganizator al acestei școli. A rămas în Smirna timp de cinci ani, reușind să învețe bine limbile greacă, latină, italiană și franceză. Totuși, se pare că a primit primele noțiuni de latină și italiană în Naxos, unde a avut legături cu călugării catolici³. Și-a aprofundat cunoștințele de limbi străine la Smirna, unde i-a uimit pe toți prin știința sa de carte. În timpul războiului ruso-turc din 1770, flota rusească a atacat localitatea Ceșme, aflată în apropierea Smirnei, flota otomană fiind distrusă. Ca răsbunare armata turcă a început masacrarea creștinilor din Smirna. Din această cauză, Nicolae s-a reîntors în Naxos, unde a devenit ucenic apropiat al mitropolitului Antim Vardis al Paronaxiei. În timpul cît a stat în Naxos s-a împrietenit cu trei monahi de la Sfîntul Munte Athos, luînd cunoștință cu modelul de viață aghioritic. Cei trei călugări Grigore, Nifon și Arsenie⁴ i-au arătat felul de viață monahală care presupunea asceză, rugăciune, dar și o continuă pregătire intelectuală prin aprofundarea literaturii teologice. La o dată pe care n-o cunoaștem a plecat în insula Hidra, unde l-a întîlnit pe mitropolitul Macarie Nottara al Corintului. Prin viața sa, acest mitropolit a ajuns o pildă vie pentru credincioși, mai ales pentru cei din Chios, unde și-a trăit ultimii ani de viață. Tot la Hidra, Nicodim l-a întîlnit și pe bătrînul Silvestru de Cezareea, de la care a primit îndrumări pentru a ajunge la o viață duhovnicească plină de virtuți. Călugării pe care i-a întîlnit în Naxos, dar și Silvestru din Hidra, erau practicanți ai isihasmului. Ei l-au introdus pe tînărul ucenic în viața ascetică, în dragostea și devotamentul față de Hristos⁵. În 1775, cu scrisori de recomandare de la Silvestru, Nicodim, după o trecere prin Naxos, s-a îndreptat pentru totdeauna spre Sfîntul Munte Athos. A renunțat la viața lumească, stabilindu-se la Mănăstirea Dionisiou.

În 1777, după spusele biografului său Eftimie, a sosit la Karyes mitropolitul Macarie Nottara al Corintului, care a fost găzduit la chilia Sfîntul Anton de către un compatriot al său, bătrînul David. În timpul șederii sale la Athos, l-a chemat pe Nicodim cerîndu-i să revizuiască Filocalia, o lucrare care va deveni îndrumar de referință pentru cei care căutau o viață ascetică⁶. În momentul tipăririi acestei lucrări a alcătuit prefața și notele cu trimiteri la Sfinții Părinți. Astfel, cititul, scrisul și învățătura au devint ocupațiile sale zilnice. Studia cărțile din bibliotecile mănăstirilor athonite, pe unele dintre ele făcînd chiar însemnări. Astfel, pe un *Codex* din secolul al XV-lea conținînd lucrările Sfîntului Dionisie Areopagitul se poate citi: „Am citit această slăvită carte plină de dogme sacre și mistice ale Sfîntului Duh”⁷. Pentru a-și asigura traiul zilnic, se ocupa cu copierea de manuscrise. În Sfîntul Munte a fost nevoit să locuiască la mai multe schituri, devenind astfel cunoscut comunităților monahale și recunoscut ca reprezentant al tradiției și vieții ascetic. Ca apreciere a primit și atributul de „Aghioritul”. Nicodim a încetat din viață la 14 iulie 1809, în chilia fraților Scurteos⁸ de la Karyes, stavropighie a Mănăstirii Lavra. Deși a locuit la Sfîntul Munte, Nicodim a ținut corespondență cu mai mulți învățați ai timpului său, în special cu Athanasios Parios și cu patriarhul ecumenic Grigorie al V-lea⁹.

Fiind acuzat de greșeli dogmatice de către unii călugări de la Sfîntul Munte, Sfîntul Nicodim Aghioritul a alcătuit *Ομολογία πίστεως*, o mărturisire de credință prin care răspundea calomniilor aduse. Această mărturisire a văzut lumina tiparului la Veneția, în anul 1819, în tipografia lui Panos Theodorios din Ianina. La 13 iulie 1807, egumenii celor 20 de mănăstiri

³ Dimitrie V. Economidis, „Nicodim Aghioritul”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1941, nr.1-2, pp. 53-54.

⁴ *Θρησκευτική και ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, vol. IX, Atena, 1966, p. 499.

⁵ George S. Bebis, „St. Nicodemus the Hagiorite”, în *Post-bizantine ecclesiastical personalities*, Holly Cross Orthodox Press, Brooklin, Massachusetts, 1978, p. 3.

⁶ V. Grumel, „Nicodim l'Agiorite”, în *Dictionnaire de théologie catholique*, tom.11, Paris, 1931, p. 487.

⁷ Th. Dionisiatos, *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης*, p. 90.

⁸ Dimitrie V. Economidis, „Nicodim Aghioritul”, p. 60.

⁹ *Θρησκευτική και ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, vol. IX, p. 499.

din Muntele Athos i-au recunoscut lui Nicodim, printr-o scrisoare, credința sa curat ortodoxă¹⁰.

În scrierile sale, ca un răspuns la influențele occidentale, a susținut necesitatea studierii Sfintei Scripturi ca sursă a înțelepciunii umane. Astfel, avea să scrie: „Sfînta Scriptură este Sfînta Învățătură care ne face mult mai educați decît toți filosofii, mult mai înțelepți decît toți moralistii și teoreticienii politici și totodată ne transformă din omul carnal, natural, nenorocit, în omul spiritual, sfînt și binecuvîntat”¹¹.

În toată teologia sa, Sfîntul Nicodim a susținut necesitatea studierii operelor Sfinților Părinți, și urmarea în teologie a unei linii tradiționaliste, care să păstreze acuratețea dogmatică și morală. Totodată, prin lucrarea sa *Filocalia*, a încercat să introducă în viața creștinului ideea de desăvîrșire, susținînd necesitatea rugăciunii minții pentru a ajunge la „theosis” cu ajutorul energiilor divine și iluminarea Sfîntului Duh. Datorită impactului său, *Filocalia* va fi tradusă imediat în limba slavă de către Sfîntul Paisie Velicicovschi. Ideile sale teologice și sociale urmează linia Sfinților Simeon Noul Teolog și Grigorie Palama. Nicodim este autorul unei lucrări dedicate personalității lui Grigorie Palama, în care face prima încercare de comentare a doctrine ortodoxe apărută de marele isihast. Această lucrare, trimisă tipografiei fraților Puliou din Viena, în anul 1797, s-a pierdut în timpul percheziției efectuate de poliția austriacă în urma tipăririi de către Rigas a cunoscutului său manifest revoluționar. Prin lucrarea *Războiul nevăzut*, Sfîntul Nicodim introduce cultura teologică occidentală în mistică orientală. Totuși, această lucrare păstrează un conținut pur ortodox.

Lui Nicodim i se datorează și publicarea *Pidalionului*, colecție de canoane ortodoxe care a devenit normă pentru Biserica Ortodoxă. Prin aceste lucrări, Nicodim se remarcă ca un continuator al credinței și trăirii mistice, pregătind în teologie o direcție care va fi aprofundată de urmașii săi¹². Prin gîndirea și opera sa, Sfîntul Nicodim nu este un umanist, ci un traditionalist ortodox. Umaniștii greci influențați de umanismul european al acelor vremuri și care au promovat prin gîndirea lor o viziune pro-occidentală au fost Athanasios Psalidis, Lambrou Fotiade, Evghenios Vulgaris și Adamantios Korais. Nicodim a urmat însă linia trasată de Athanasios Parios, Cosma din Etolia și Macarie Nottara, aceia care au pus accentual pe zidirea sufletească a poporului grec în limitele gîndirii teologice ortodoxe și în adversitate față de modernismul iluminismului francez. Adeseori și-a arătat dragostea față de poporul său, care se găsea sub asuprirea otomană, sperînd că va veni și ziua libertății. El știe însă că libertatea națiunii depinde de libertatea spirituală și că de aceea poporul trebuie să fie pregătit pentru timpul libertății, pentru a ști să o folosească cît mai bine. În lucrarea sa *Noul Martirologiu*, aduce laudă sfinților martiri care au refuzat să se supună asupritorilor. De aceea, schimbarea credinței (*αλλαξοπιστία*) este considerată un mare păcat. În cadrul disputelor teologice din vremea sa a urmat linia trasată de Hristofor de Arta, Macarie Nottara, Agapios de Cipru, Neofit Kafsokalavitul și Athanasios Parios. S-a opus inovațiilor teologice promovate de Theodoret de Ianina și Visarion de Rapsanea.

Activitatea teologică și trăirea spirituală din centrele monahale din Sfîntul Munte au menținut treaz sentimentul apartenenței popoarelor ortodoxe la o cultură comună. Monahismul răsăritean a atenuat impactul ideologiilor apusene asupra societății orientale din secolul al XVIII-lea. Spre jumătatea acestui secol, spiritualitatea neogreacă traversa o nouă fază. În această redeșteptare religioasă s-a consumat și disputa *colivarilor*. Călugării athoniți au pus în discuție dacă aducerea de colive pentru pomenirea morților ar trebui să fie făcută numai sîmbăta sau dacă nu s-ar putea săvîrși și duminica. În jurul anului 1754, în schitul Sfînta Ana din Muntele Athos, a început construcția unei noi biserici, dat fiind numărul spirit

¹⁰ Dimitrie V. Economidis, „Nicodim Aghioritul”, p. 61.

¹¹ Constantin Cavaros, *Nicodemos the Hagiorite*, Belmont, Massachusetts, 1974, p. 123; Constantin Cavaros, *Sfîntul Nicodim Aghioritul*, trad. de Paul Bălan, Edit. Doxologia, Iași, 2011.

¹² Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968, p. 158.

de monahi și pelerini pentru care biserică veche era prea mică. Odată cu aflul daniilor a crescut proporțional și lista numelor defuncțiilor care trebuiau pomeniți public la parastasele celebrate în toate sîmbetele cu ofrande de colivă și cu reuniunea întregii comunități monahale în paraclisul cimitirului, unde se săvîrșea Dumnezeiasca Liturghie. Colivele se binecuvîntau prima dată vineri seara, după vecernie, și a doua oară sîmbătă dimineața, la sfîrșitul Liturghiei. Astfel de comemorări se celebrau nu numai în marile mănăstiri, ci și în schituri și sihastrii. Sîmbăta era și ziua în care monahii își duceau produsele manufacturate la piața din Karyes pentru a le vinde, cumpărînd în schimb cele de trebuință viețuirii. Nereușind însă să coboare în timp la Karyes din pricina lungimii serviciului funebru și a lungului drum de străbătut, cineva s-a gîndit că ar fi bine ca serviciul funebru de sîmbăta să fie mutat duminică după Sfînta Liturghie, ținînd seama și de faptul că lucrările de construcție la noua biserică se putea face astfel și sîmbăta. Încercarea de inovație liturgică a generat condamnări aprinse din partea unor monahi, producînd în întregul Athos o adevărată revoltă. Primul care a formulat acuzații a fost Neofit Kavsocalivitul (1713-1784), renumitul profesor de la Academia athonită. Prin noua practică se considera că se lua duminicii caracterul sărbătoresc, simbol al Învierii Domnului. Caracterul de jale și de tînguire propriu comemorării defuncțiilor nu aducea duminicii adevărata cinstire. Lui Neofit i s-au alăturat colegii săi, profesorii Atanasie din Paros, Hristofor din Arta, Agapie din Cipru, Iacob din Peloponez și un anume Paisie, pustnic caligraf care a difuzat opiniile lui Neofit. Călugării de la Schitul Sfînta Ana au replicat reproșîndu-i originea iudaică și învinuindu-l de nostalgie după practicile iudaice în scopul respectării odihnei de sîmbăta¹³. Condamnările au făcut viața grea colivarilor, care au părăsit în mare număr Sfîntul Munte refugiindu-se mai cu seamă în insulele grecești. Cele două partide care se înfruntau, cea a tradiționaliștilor și cea a inovatorilor, își aduceau acuzații grave.

Înainte să fi izbucnit controversa colivelor, se ivise o altă dispută: controversata învățătură despre deasa împărtășire cu Sfînta Euharistie, Trupul și Sîngele Domnului. Ancorați în tradiție, colivarii susțineau că monahii și credincioșii ar trebui să se apropie mai des de Sfînta Euharistie, după exemplul primelor secole creștine. Adversarii însă, legați de practicile ultimelor secole care permiteu accesul la Împărtășanie numai o dată sau de două ori pe an sau chiar și mai rar, au văzut în poziția colivarilor o ofensă adusă tradițiilor, o interpretare subiectivă a canoanelor bisericești și un dispreț la adresa Dumnezeieștilor Taine. În speranța calmării spiritelor s-a făcut apel la autoritatea patriarhului ecumenic. În iulie 1772, patriarhul Teodosie al II-lea (1796-1773), cu aprobarea Sfîntului Sinod și a patriarhului Sofronie al Ierusalimului, a intervenit cu toată autoritatea sa pentru a stăvilii disputele. În ce privește comemorarea defuncțiilor, s-a stabilit astfel: „Cei ce săvîrșesc pomenirea celor adormiți sîmbăta fac bine, iar cei care o săvîrșesc duminica nu sunt vrednici de osîndă, întrucît aduc lui Dumnezeu nu cîntări de tînguire, ci de cerere pentru mîntuirea celor adormiți și săvîrșesc slujba pomenind învierea cea de obște, cum de altfel e obiceiul și în bisericile din cetăți, și anume de a săvîrși pomenirea celor adormiți duminica din pricina adunărilor creștinilor ce se strîng atunci”. În ce privește chestiunea desei Împărtășanii, s-a hotărît: „Cît privește apropierea mai mult sau mai puțin deasă de Împărtășirea cu Preacuratele Taine, spunem că aceasta nu ține de timp, ci mai degrabă că e necesară o cuvenită pregătire prin dumnezeiasca pocăință și Spovedanie. Creștinii din primele timpuri ale Bisericii se apropiau de Împărtășirea Dumnezeieștilor Taine în fiecare duminică, dar cei ce le-au urmat se apropiau după ce se pregăteau o perioadă de patruzeci de zile. De aceea fiecare, dacă se simte vrednic, să se măsoare cu cei dintîi, iar dacă nu cu cei din urmă, fiindcă și acesta e un lucru foarte bun. Nu suntem în neștiință că în vremurile din urmă s-au ivit bărbați virtuoși, în stare să postească toată săptămîna și așa gata să se împărtășească cu

¹³ Knos B., *L'histoire de la littérature neo-grecque. La periode jusqu'en 1821*, Stockholm, 1963, pp. 528-529.

Preacuratele Taine în fiecare săptămână, dar așa cum spune Apostolul: „Să se cerceteze fiecare pe sine însuși și doar așa să mănânce din această Pîine și să bea din acest Pahar»(I Cor. 2, 28)»¹⁴.

Într-o scrisoare, din 1773, patriarhul i-a îndemnat pe monahi să înceteze cu ostilitățile, dar sfatul său n-a fost ascultat. Le-a trimis o a treia scrisoare, prin care a precizat legislația canonică care trebuia urmată și care stabilea că toate pomenirile morților se puteau celebra în oricare zi a săptămânii și toți monahii schitului sau chiliilor trebuiau să se conformeze obiceiului mănăstirilor suverane de care depindeau. Între timp, delegații ambelor partide se succedau pe culoarele reședinței patriarhale din Constantinopol, încercînd să smulgă sentințe favorabile. Firește, în acest fel, controversa a trecut dincolo de hotarele Athosului propagandu-se pînă în Tessalia, în Epir, în Peloponez și în insulele grecești. În cele din urmă s-a ajuns la întrunirea în 1774 a unui sobor în mănăstirea athonita Cutlumuș, sub președinția ex-patriarhului Chiril al II-lea al Constantinopolului, și cu participarea a circa două sute de monahi, cu intenția de a iniția un dialog între cele două partide. Colivarii, conduși atunci de bătaiosul Atanasie din Paros, dîndu-și seama că vor fi cu siguranță condamnați, au părăsit adunarea și cînd au văzut că membrii soborului celebrau pomenirea defuncțiilor în zi de duminică, i-au acuzat că fac acest lucru din spirit pătimaș. Protestele și condamarile ambelor partide au sfîrșit din nou pe masa patriarhului ecumenic Sofronie al II-lea (1774-1780). Disputa a devenit și mai aspră, ducînd de data aceasta la o severă sancțiune canonică făcută de sinodul constantinopolitan din 1776, în favoarea partidei inovatorilor. Capii partidei lui Nifon au fost reduși la starea de laici și excomunicați ca încăpățînați și orgolioși, instigatori și promotori ai certurilor teologice.

Dacă în concepția lor cu privire la apărare tradiției, colivarii se mîndresc cu o serie de personalități eminente cum ar fi Neofit Kavsoalivitul, Atanasie din Paros, Hristofor din Arta și alții, cu o bună formație culturală și teologică, toți acești „dascăli” de faimă și persoane demne de cea mai mare stimă, anticolivarii nu sunt mai prejos. În rîndurile lor militau elemente de tot respectul, eminenți savanți și profesori cu o viață monahală demnă de onoruri maxime, ca de exemplu, un Teodoret din Ianina, egumen și restaurator al mănăstirii athonite Esfigmenu și apoi pustnic lîngă Marea Lavră, asiduu cititor al bibliotecilor athonite și primul istoric al Athosului, sau un Visarion din Rapsanea, elev al lui Vulgaris, profesor la Constantinopol și apoi monah la Nea Sketi din Athos, apreciat cunoscător al chestiunilor bisericesti, pînă acolo încît a fost ales ca purtător de cuvînt al mișcării colivarilor pe lîngă patriarhul din Constantinopol.

Partida colivarilor, din care făcea parte și Sfîntul Nicodim, ar putea fi definită drept o mișcare spirituală caracterizată de efortul unei întoarceri la spiritul creștin și patristic autentic, solid ancorat în principiul fidelității față de Sfînta Tradiție redescoperită prin intermediul studiului Sfinților Părinții și al canoanelor Bisericii. Între colivari s-a înfiripat reevaluarea liturgică și sacramentală a „Tradiției”, chiar a diferitelor „tradiții” particulare suprapuse de-a lungul secolelor peste adevăratul fond sacramental. Practica ascetică isihastă reînnoită condensează ca într-o sinteză întreaga viziune dogmatică și mistică a tradiției spirituale răsăritene. Toți acești fermenti lucrau pentru o înnoire a vieții monahale și tindeau să cuprindă întregul mediu bisericesc, dată fiind situația din epocă, în care se simțea mult urgența unei înnoiri intelectuale și spirituale a națiunii grecești. Aceste idealuri nu erau trăite doar pe un plan pur individual sau monahal, erau percepute ca un patrimoniu comun al credinței, al Bisericii, al poporului, și de aceea erau asumate ca unele coextensibile la întreaga Biserică. O spiritualitate monahală, întemeiată pe practici culturale și morale exterioare, nu mai putea da un răspuns satisfăcător crizei intelectuale și morale care pusese stăpînire pe

¹⁴ Elia Cittero, *Nicodim Aghioritul. Personalitatea - opera - învățătura ascetică și mistică*, trad. Maria -Cornelia și diac. Ioan I. Ică jr., Edit. Deisis, Sibiu, 2001.

lumea ortodoxă greacă în ansamblul ei. Mișcarea colivarilor propunea așadar, o interiorizare și o înălțare a credinței, o viață religioasă personală mai conștientă, cu un recurs la izvoarele Tradiției ortodoxe. Colivarii făceau ca Biserica să redescopere profunzimea nebănuite ale vieții spirituale și liturgice oferindu-i-le ca o armă în stare să înfrunte criza morală și intelectuală a epocii, deși nu întotdeauna Biserica oficială a știut să înțeleagă acest mesaj și să se servească de armele puse la dispoziția ei.

La începutul secolului al XVII-lea, în câmpul teologic a renăscut interesul pentru fundamentele dogmatice ale isihasmului. În 1696 a avut loc disputa dintre Visarion Makris și Gheorghe Sugduris, doi profesori de la Școala din Ianina, cu privire la distincția reală sau mentală dintre ființa și energiile din Dumnezeu, cu reafirmarea cunoscutei poziții a Sfântului Grigorie Palama. Se arăta un interes înnoit pentru Sfântul Grigorie Palama și problemele teologice și duhovnicești propovăduite de el, astfel încât s-a putut vorbi de existența unor „cercuri isihaste” în Ianina. De aceste dialoguri teologice era legat și patriarhul Dositei al Ierusalimului, un înfocat susținător al întoarcerii la teologia Părinților Bisericii și unul dintre primii editori de texte isihaste. Lui i se datorează proiectul, nerealizat însă, al editării operelor Sfântului Grigorie Palama, lucrare pe care Sfântul Nicodim o va duce apoi la bun sfârșit, fără a reuși însă nici el să o publice. La Ianina isihasmul era în esență unul cultural. Se realiza o sinteză între tradiția teologică a Părinților Bisericii și isihasmul palamit cu studiile umaniste. Deși, în ce privește practica virtuților erau atrași de idealul spiritual isihast, nu erau acceptate condițiile ascetice tradiționale pentru practicarea lor. Adepții neoisihasmului trăiau în oraș, cu complexitatea relațiilor sociale pe care le implica orașul și școala din acele vremuri, unde se învățau și științele și filozofia, scopul urmărit fiind reconstrucția intelectuală a Greciei. Uneori tradiționaliști colivari, adversari ai modernității, au fost acuzați de inovații și de subminarea tradițiilor. E cazul disputei despre Împărtășania neconținută, unde colivarii, care susțineau necesitatea unei mai mari frecvențe a Cuminecării euharistice, au fost etichetați drept inovatori. Erau învinuiți că au introdus interpretări arbitrare și evaluări eronate ale tradițiilor ortodoxe. De exemplu, colivarii sugerau revenirea la recitarea cu voce tare de către săvârșitor a rugăciunilor preotului de la Dumnezeiasca Liturghie, la deasa cuminecare a credincioșilor, la celebrarea vespérală a Liturghiei Darurilor mai înainte sfințite, toate practici care de multe secole căzuseră în uitare sau desuetudine. Inovațiile colivarilor priveau mediul liturgic și îndeosebi participarea activă a credincioșilor la Sfintele Taine.

Intervenția Patriarhiei Ecumenice în dispute n-a reușit să potolească disensiunile, dar a furnizat principiul echilibrului, care va birui în cele din urmă prin aprecierea activității spirituale a colivarilor, recunoașterea forței înnoirii, dar fără a accepta revendicările lor în planul canoanelor bisericești.

Operei inițiate de Nicodim Aghioritul i se va alătura și Nichifor de Chios¹⁵, a cărui primă lucrare se referă la Sfântul Nicolae din Chios, care suferise martiriul în 1754. Această lucrare a fost integrată în *Noul Martirologiu* din 1799, copiat de Sfântul Macarie, dar completat și editat de Sfântul Nicodim Aghioritul. Se știe că în 1805, la îndrumarea Sfântului Macarie, Nichifor a completat și republicat *Noul Limonariu*, o carte monumentală conținând viețile și slujbele închinatelor unor sfinți, mai ales martiri¹⁶, îmbunătățind capitolele referitoare la Sfânta Matrona și Sfântul Gherasim cel Nou de Kefalonia. Prin lucrările amintite, Sfântul Nichifor a devenit un scriitor hagiografic, apropiindu-se de Athanasios din Paros, cel mai prolific scriitor în acest domeniu. Prin viețile lor, Sfântul Macarie și Athanasios Paros i-au servit lui Nichifor ca exemplu de moralitate creștină, acesta urmându-i pe cei doi în gândirea teologică și în cele referitoare la modul profund creștin de viață în societate.

¹⁵ Constantin Cavaros, „St. Nikephoros of Chios”, în *Post-byzantine ecclesiastical personalities*, Massachusetts, 1978, pp. 19-20.

¹⁶ Constantin Cavaros, „St. Nikephoros of Chios”, p. 21.

În Țările Romane prețuirea Sfântului Nicodim Aghioritul s-a arătat prin traducerea și publicarea unei mari părți din opera sa. Prezența operei Sfântului Nicodim Aghioritul în literatura și spiritualitatea ortodoxă românească la scurtă vreme după trecerea sa la cele veșnice este dovada certă a faptului că opera sa a influențat modul de gândire ortodox și că întreaga sa activitate era cunoscută chiar din timpul vieții sale. Vom prezenta câteva date despre circulația lucrărilor sale în Biserica Ortodoxă din Țările Romane, evidențiind prețuirea și aprecierea deosebită de care s-au bucurat aceste opere. În anul 1826, a fost tradusă lucrarea *Carte sfătuitoare pentru păzirea celor cinci simțuri*, care s-a tipărit la Mănăstirea Neamț. Cartea a apărut cu binecuvântarea mitropolitului Veniamin Costache al Moldovei, în zilele domnitorului Ioan Alexandru Sturdza. Autorul ei, Sfântul Nicodim, este pomenit pe prima pagină a lucrării: „alcătuită de prea învățatul dascăl al Bisericii Răsăritului kyr Nicodim monahul din Sfântul Munte”¹⁷. În ediția aceasta nu este menționat traducătorul, însă știm bine ca în vremea aceea la Mănăstirea Neamț viețuiau călugări care cunoșteau bine limba greacă. În același an, tot la tipografia de la Mănăstirea Neamț, a apărut traducerea unei alte lucrări a Sfântului Nicodim, intitulată: *Carte de suflet prea folositoare ce se numește nevăzutul războiului*. Cartea s-a tipărit cu binecuvântarea mitropolitului Veniamin Costache și tot pe timpul domnitorului Ioan Alexandru Sturdza. În anul 1837, s-a tipărit la București o altă lucrare a Sfântului Nicodim intitulată *Hristoitia* (Bunul moral al creștinilor)¹⁸, traducerea românească fiind făcută de monahii Ioan și Antonie. Aceste trei cărți au o valoare deosebită pentru viața duhovnicească, iar cei care le-au tradus în românește au avut în vedere acest lucru în mod direct, încercând ca prin învățăturile cuprinse în ele, să promoveze principiile înalte ale vieții morale duhovnicești, pentru a-l ajuta pe om în lupta contra păcatului și pentru dobândirea harului lui Dumnezeu și unirea cu El prin fapte bune și prin rugăciune. Aceste cărți cuprind învățături despre scopul vieții noastre pe pământ și rolul cultului religios în viața creștină.

Pidalionul a fost tradus în românește după ediția de la Lipsca din 1800, de către mitropolitul cărturar al Moldovei, Veniamin Costache, fiind tipărit la tipografia de la Mănăstirea Neamț, în 1844¹⁹. Traducerea a fost revizuită de Neofit Scriban și tipărită cu cheltuiala starețului Neonil de la Neamț. Andrei Șaguna zicea despre această traducere: „La vremea apariției ei, aceasta traducere a fost destul de utilă și multă vreme a folosit ca manual de învățătură pentru clerici și teologi, în cunoașterea canoanelor. Astăzi însă, cartea este greu de găsit, dar și greu de realizat, deoarece este tipărită cu litere chirilice”²⁰. Mai târziu, mitropolitul Andrei Șaguna a tipărit o lucrare personală, care este de fapt o prelucrare a traducerii românești a *Pidalionului*, pe care a publicat-o la Sibiu, în anul 1871, sub titlul *Manual de canoane cu comentarii*.

Exomologhitarionul sau *Cartea foarte folositoare de suflet*. În anul 1827, a apărut cea de a treia ediție românească a acestei lucrări, iar în anul 1898, cea de a cincea. Deși este o carte veche, tipărită de multă vreme, ea cuprinde totuși un material cu sfaturi și informații foarte utile pentru preoții duhovnici în administrarea cu eficiență a Tainei Sfintei Spovedanii.

O altă traducere din opera Sfântului Nicodim o constituie și cartea cunoscută sub numele de *Apanthisma*, tipărită la Mănăstirea Neamț în anul 1827. Cartea a fost tradusă după *Evhologhionul* apărut la Constantinopol în 1799. Traducătorul cărții a rămas necunoscut și cunoaștem doar numele tipografului: Gherontie Ieromonahul. Și această carte s-a tipărit cu

¹⁷ Konstantinos Karaisaridis, *Viața și opera Sfântului Nicodim Aghioritul*, Edit. Anastasia, București, 2000, p. 205.

¹⁸ Vezi D. Russo, „Carti de buna cuviință în limba gracă și română”, în *Studii Critice*, București, 1910, p. 4; N. Cartoian, *Cărțile populare în literatură românească*, vol. II, București, 1938, pp. 233-234.

¹⁹ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Edit. Trinitas, Iași, 2008, p. 17.

²⁰ Nicodim Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe, însoțite de comentariu*, vol. I, partea I, traducere de Uroș Kovincici și Nicolae Popovici, Arad, 1930, p. 126.

binecuvântarea mitropolitului Veniamin Costache al Moldovei, pe vremea voievodului Ioan Alexandru Sturdza.

Între anii 1904-1906 a apărut la București, în trei volume, opera intitulată *Tilcuire la cele 14 epistole al slăvitului Apostol Pavel*, tradusă de mitropolitul Veniamin Costache. Legată de Țările Romane este și lucrarea intitulată *Carte de mult folos sufletesc despre neconțință împărtășire cu Preacuratele Taine ale lui Hristos*, scrisă de monahul Neofit Kavsocalivitis, în Brașov, și atribuită multă vreme lui Nicodim. După cum se știe, Nicodim a fost cel care a definitivat în grecește forma *Filocaliei*, vastă și neprețuită operă de spiritualitate ortodoxă. A doua ediție grecească a Sfântului Nicodim a servit și pentru traducerea românească a *Filocaliei* făcută de părintele Dumitru Stăniloae.

Operele principale ale Sfântului Nicodim s-au bucurat de multă prețuire și au constituit un izvor neprețuit pentru sporirea evlaviei și pentru îmbunătățirea trăirii creștine ortodoxe potrivit adevăratelor principii morale propovăduite de Biserică. Trebuie să menționăm că pe lângă traduceri de mai sus, o mare parte din opera lui Sfântului Nicodim a circulat și în grecește, având în vedere că, în trecut, cunoscătorii de limba greacă, cititori ai originalelor acestor lucrări, erau mult mai numeroși. Putem afirma că Sfântul Nicodim Aghioritul, prin lucrările și gândirea sa teologică, a reprezentat o prezență vie în viața Bisericii Ortodoxe din Țările Romane, contribuind la progresul spiritual din această parte a Ortodoxiei ecumenice. Această contribuție se înscrie în curentul marilor idei și valori care au legat întotdeauna Bisericile Ortodoxe surori.

Pe lângă realizările culturale ale Sfântului Nicodim Aghioritul îi putem aminti și pe alți contemporani cu reale împliniri spirituale. Athanasios din Paros (1721-1813), a rămas în cultura teologică drept acela care și-a dedicat întreaga sa viață studiului vieților sfinților și alcătuirii sinaxarelor. A fost unul dintre cei mai înverșunați adversari ai Occidentului și iluminismului european²¹. A studiat la Școala din Smirna, sub îndrumarea cunoscutului profesor Ierotei Dendrinis, iar după terminarea studiilor și-a continuat pregătirea la Academia athonită, unde a avut profesori renumiți care au contribuit la formarea sa ca teolog și literat. L-a avut ca profesor de gramatică pe Neofit Kafsokalavitul și ca profesor de filosofie pe cel mai renumit teolog al vremii, Evghenios Vulgaris²². După terminarea studiilor, pînă la sfârșitul vieții sale, s-a îndeletnicit cu activitatea didactică și cu scrierea unor cărți. Și-a început activitatea didactică la Salonic, pentru ca din 1760 să activeze la Corfu, în cunoscuta școală a lui Nichifor Theotokis, unde a predat filosofie, fizică și retorică. După o scurtă întoarcere la Salonic, în urma incursiunii navale conduse de amiralul rus Orlov (1770), s-a refugiat la Athos, unde a devenit director al Academiei athonite (1771). În timpul șederii sale la Sfântul Munte a fost hirotonit preot de către Sfântul Macarie Nottara²³. În disputele teologice de aici s-a alăturat Sfântului Nicodim Aghioritul și, prin el, liniei tradiționaliste a teologiei ortodoxe. A predat după aceea la o școală din Salonic, pentru ca în urma unor neînțelegeri cu Patriarhia ecumenică, să fie caterisit de către Sofronie al II-lea. Caterisirea sa a fost însă anulată de următorul patriarh, Gavriil al IV-lea. Din 1780 și pînă la sfârșitul vieții sale (1813)²⁴, Atanasie a activat la școala din Chios, o perioadă chiar ca director al acesteia. A luptat cu înverșunare împotriva ideilor promovate de iluminismul european, devenind un adversar al moderniștilor greci, al patriarhului ecumenic, precum și al cunoscutului iluminist Adamantios Korais. Și-a trăit ultimele zile ale vieții sale la Mănăstirea „Sfântul Grigorie” din Chios, rămînînd în istoria Greciei ca cel mai de seamă intelectual după Evghenios Vulgaris.

²¹ Gergios D. Metallinos, „Αθανάσιος Πάριος (1721-1813)”, în *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής*, Atena, 1995, p. 293.

²² Gergios D. Metallinos, „Αθανάσιος Πάριος (1721-1813)”, p. 293.

²³ Gergios D. Metallinos, „Αθανάσιος Πάριος (1721-1813)”, p. 294.

²⁴ Gergios D. Metallinos, „Αθανάσιος Πάριος (1721-1813)”, p. 295.

Este un simbol al profesorului grec din timpul ocupației otomane. Opera lui Atanasie se află la confluența dintre teologia lui Evghenie Vulgaris și mistica Sfântului Nicodim Aghioritul.

Monahismul grecesc din secolul al XVIII-le a adus o renaștere morală și spirituală a poporului, păstrând o linie a tradiției și producând un nou elan cultural. Cel mai cunoscut dintre acești monahi este Cosma din Etolia (1714-1779), un martir cu o remarcabilă influență asupra poporului. A primit de la patriarhul ecumenic Serafim al II-lea (1757-1761) misiunea de apostol al Ortodoxiei și al învățămîntului public²⁵. A contribuit la o adevărată renaștere a învățămîntului prin înființarea de școli, dar i-a îndemnat pe toți credincioșii care îi ascultau predicile să practice rugăciunea lui Iisus, asceza, filantropia și să-și trimită copiii la școală. Predica sa vie era ancorată în realitatea istorică și în cea mai autentică tradiție ortodoxă. Teologia sa, ca de altfel a tuturor monahilor athoniți cu o trăire isihastă, a pornit de la izvoarele Tradiției, fermentul misticiei ortodoxe din secolul al XVIII-lea²⁶.

Studiind activitatea oamenilor de cultură greci, se poate observa un paradox: pe de-o parte ei acceptă într-o oarecare măsură cultura occidentală, dar doresc să-și păstreze și vechile tradiții religioase. Biserica a contribuit la păstrarea identității colective, mai cu seamă prin scriitorii ei bisericești care s-au ocupat de prezentarea autenticei vieți creștine, făcând din viețile martirilor un instrument care să contribuie la o mișcare politică. Pe de altă parte, ea a acceptat o politizare a structurilor ei datorită încercării de a realiza o simfonie cu statul modern care treptat se coagula. Viețile neomartirilor au devenit exemple de sacrificiu în lupta antiotomană. Dacă Ortodoxia a știut să nu se lase atrasă de universalitate, care ar fi sporit peste măsură autoritatea centrală și ar fi estompat multiplele legături din micile comunități, ea a rezistat mai greu în fața ispitei naționale. Păstrarea identității naționale s-a amestecat cu solidaritățile exclusiviste²⁷.

Dacă scriitori precum Athanasios din Paros, Sfântul Nichifor de Chios, Adamantios Korais și Sfântul Nicodim Aghioritul se preocupă de situația culturală a poporului grec, socotind că acesta nu era pregătit pentru a porni lupta de eliberare, nu același lucru se observă din *Memoriile* urmașilor lor, Anghelos Gherontas (1785-1862), Neofit Vamvas (1776-1855), Nikolaos Dragoumis (1809-1879), sau în cele ale episcopului Gherman de Patras (1771-1825), care a prezentat cu fidelitate luptele grecilor pentru libertate²⁸. Fără a avea un stil literar deosebit, Gherman prezintă în scrierile sale revoluția elenă, un moment de răscruce în istoria Greciei, avînd o viziune asupra viitorului națiunii, care depășește cadrul restrîns descris de înaintașii săi. Dacă pînă la 1821 elementul teologic domină cultura greacă, după aceea își face apariția și concepția politico - materialistă asupra societății și a viitorului stat liber.

Patriarhul Grigorie al V-lea, după numele de mirean Grigorie Angelopoulos, a contribuit la renașterea elenismului și la eliberarea Greciei²⁹. Ca diacon, el a dus în Smirna o activitate de redeșteptare spirituală printr-o susținută activitate filantropică, prin predici, prin înființarea unei școli și chiar prin propriul său exemplu de călugăr ascet. A tradus și corectat lucrarea lui Ioan Pittakion referitoare la cuvîntările *Despre preoție* ale Sf. Ioan Gură de Aur. Fiind patriarh, a refăcut tipografia din Constantinopol și a tipărit *Etica* Sfântului Vasile cel Mare, precum și o exegeză la *Hexaïmeron* în limba greacă modernă. Dintre codicii aghioritici

²⁵ Claudiu Cotan, *Religious Education of the Youth According to the teaching of Saint Pious Neo-Martyr Cosma the Etolian*, în „Educația religioasă paradigmă a identității naționale și dimensiunea culturii europene”, Edit. Risoprint, Cluj-Napoca, 2016, pp. 97-105.

²⁶ Elia Cittero, *Nicodim Aghioritul. Personalitatea - opera - învățătura ascetică și mistică*, trad. Maria -Cornelia și diac. Ioan I. Ică jr., Edit. Deisis, Sibiu, 2001, p. 41.

²⁷ Alexandru Duțu, „Ideologia naționalistă și politizarea Ortodoxiei”, în *Altarul Banatului*, Anul VII (1996), nr.7-9, p. 16.

²⁸ Th. C. Dimaras, *Istoria literaturii neogrețești*, Edit. pentru Literatură Universală, București, 1968, pp. 324-327.

²⁹ Ὁρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, vol. IV, pp. 738-739.

tipăriți merită să fie amintit *Intrarea Maicii Domnului*, o lucrare a Sfântului Grigorie Palama³⁰.

Pe patriarhul Grigorie l-a interesat în mod special renașterea culturală a poporului grec. Pentru acesta s-a îngrijit de o bună pregătire a profesorilor, de organizarea unui sistem școlar, de tipărirea de cărți și înființarea de tipografii. Pentru ca un număr tot mai mare de credincioși să aibă acces la cultura teologică, a susținut tipărirea cărților într-o limbă cât mai simplă. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, Grecia a cunoscut o perioadă de înflorire economică prin dezvoltarea comerțului și a transportului naval. Numeroși greci au ajuns să dețină funcții de conducere în diferite state europene sau să se afirme pe plan cultural. Cu toate acestea, Biserica Ortodoxă trecea printr-o perioadă grea, caracterizată prin dese schimbări de patriarhi și prin obstrucționarea hotărârilor luate de către aceștia. Datorită acestui fapt, Grigorie al V-lea și-a îndreptat atenția asupra situației bisericești din interiorul și din afara Patriarhiei Ecumenice, încercând să înființeze o bună administrație și să înlăture corupția fanariotă. S-a îngrijit de buna legătură dintre Biserică și credincioși, precum și dintre Biserică și diferite organisme politice. A interzis hirotonia de preoți fără școală, luând parte totodată la toate disputele canonice și teologice referitoare la căsătorie și la Sfânta Euharistie, la politică și participarea laicilor la problemele bisericești³¹. În ziua de Paști a anului 1821, după Liturgia Învierii, turcii l-au prins, l-au învinuit de uneltire împotriva sultanului, și i-au cerut să-și renege credința. A fost spânzurat, iar trupul său a fost aruncat în mare, fiind găsit de un marinar și dus la Odesa, unde a fost îngropat. După 50 de ani, sfintele sale moaște au fost așezate în catedrala mitropolitană din Atena. Multe s-au scris despre Grigorie al V-lea, fie lucruri critice, fie laudative: a fost acuzat că nu a crezut în mișcarea revoluționară, că a încercat să se opună acesteia chiar de la izbucnirea ei. S-a afirmat că moartea sa are mai mult un caracter național decât religios. Cu toate acestea, Sfântul Ierarh Grigorie al V-lea, patriarhul ecumenic al Constantinopolului, a arătat curaj în fața morții și o mărturisire martirică excepțională.

În Grecia liberă s-au afirmat o serie de clerici și teologi care au contribuit la procesul de consolidare a autocefaliei Bisericii Ortodoxe Elene. Evenimentele bisericești au fost dominate de personalități precum Th. Farmakidis³² (1784-1860), Constantinos Oikonomos³³ (1780-1857) și Neofit Vamvas³⁴ (1776-1857). Dificultățile teologice ivite în sînul noii Biserici autocefale au fost viu dezbătute, în speranța găsirii celor mai bune căi de întărire a unității ortodoxe, a moralității poporului grec și a elanului revoluționar pentru crearea unui stat care să-i cuprindă pe toți grecii din Imperiul otoman. Cultura teologică elenă a contribuit mult la formarea unei conștiințe naționale, prin ridicarea credinței ortodoxe la statutul de atribut național. Realizările politice din secolul al XIX-lea și-au avut începuturile în mărturisirile de credință ale noemartirilor care prin sacrificiile lor au redeșteptat sentimentul de jertfă pentru Hristos și Biserica sa.

Dintre teologii secolului al XVIII-lea, Sfântul Nicodim Aghioritul a fost cu siguranță unul dintre cei mai mari și cu siguranță cel mai cunoscut apărător al credinței și tradițiilor ortodoxe³⁵. Născut într-o perioadă de profunde transformări sociale și culturale datorate în mare parte iluminismului care se făcea simțit și în spațiul ortodox, dar fără să îmbrace

³⁰ Ὁρθοσκευτική καὶ ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία, vol. IV, p. 737.

³¹ Ὁρθοσκευτική καὶ ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία, vol. IV, p. 740.

³² Ὁρθοσκευτική καὶ ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία, vol. XI, pp. 999-1004.

³³ Ὁρθοσκευτική καὶ ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία, vol. IX, Atena, 1966, pp. 681-685.

³⁴ Ὁρθοσκευτική καὶ ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία, vol. III, Atena, 1963, pp. 577-579.

³⁵ Ioan Moldoveanu, „Sfântul Nicodim Aghioritul (1749-1809) și traducerea operelor sale în România - la 195 de la moartea sa”, în *Glazul Bisericii*, nr. 9-12, 2004, pp. 300-311.

aspectele anticlericale care caracterizau deja occidentul european, Nicodim a știut să reînvie o tradiție spirituală aproape uitată - isihasmul. Lucrările teologice care ne-au rămas de la acest mare trăitor și scriitor ortodox au pătruns în spațiul românesc foarte devreme. Unele dintre aceste lucrări au fost readuse în atenția credincioșilor români în ultimii ani. Sfântul Nicodim Aghioritul nu a fost doar un teolog al vremurilor sale, ci și un sfânt al tuturor ortodocșilor și al tuturor vremurilor. Opera sa teologică rămîne actuală, fiind un izvor de inspirație în dezbaterilor dogmatice și morale din zilele noastre.

BIBLIOGRAPHY

Dicționare și enciclopedii:

Grumel, V., „Nicodim l'Agiorite”, în *Dictionnaire de théologie catholique*, tom.11, Paris, 1931, pp. 487-488.

Θρησκευτική καί ηθική Εγκυκλοπαιδεία, vol. III, Atena, 1963, pp. 577-579.

Θρησκευτική καί ηθική Εγκυκλοπαιδεία, vol. IV, Atena, 1964, pp. 737-740.

Θρησκευτική καί ηθική Εγκυκλοπαιδεία, vol. IX, Atena, 1966, pp. 681-685, p.499,

Θρησκευτική καί ηθική Εγκυκλοπαιδεία, vol. XI, Atena, 1967, pp. 999-1004.

Cărți și studii:

Bebis, S. George, „St. Nicodemos the Hagiorite”, în *Post-bizantine ecclesiastical personalities*, Holly Cross Orthodox Press, Brooklin, Massachusetts, 1978, pp. 3-20.

Cartoian, N., *Cărțile populare în literatură românească*, vol. II, București, 1938.

Cavarnos, Constantin, *Nicodemos the Hagiorite*, Belmont, Massachusetts, 1974.

Cavarnos, Constantin, *Sfântul Nicodim Aghioritul*, trad. de Paul Bălan, Edit. Doxologia, Iași, 2011.

Cavarnos, Constantin, „St. Nikephoros of Chios”, în *Post-byzantine ecclesiastical personalities*, Massachusetts, 1978, pp. 19-20.

Cittero, Elia, *Nicodim Aghioritul. Personalitatea - opera - învățătura ascetică și mistică*, trad. Maria -Cornelia și diac. Ioan I. Ică jr., Edit. Deisis, Sibiu, 2001.

Cotan, Claudiu, *Religious Education of the Youth According to the teaching of Saint Pious Neo-Martyr Cosma the Etolian*, în „Educația religioasă paradigmă a identității naționale și dimensiune a culturii europene”, Edit. Risoprint, Cluj-Napoca, 2016, pp. 97-105.

Dimaras, C. Th., *Istoria literaturii neogrecești*, Edit. pentru Literatură Universală, București, 1968.

Dionisiatos, Theoklitos, *Άγιος Νικόδιμος ο Αγιορείτης*, Atena, 1959.

Duțu, Alexandru, „Ideologia naționalistă și politizarea Ortodoxiei”, în *Altarul Banatului*, Anul VII (1996), nr.7-9, p. 16-22.

Economidis, V. Dimitrie, „Nicodim Aghioritul”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1941, nr.1-2, pp. 53-54.

Karaisaridis, Konstantinos, *Viața și opera Sfântului Nicodim Aghioritul*, Edit. Anastasia, București, 2000, p. 205.

Knos, B., *L'histoire de la littérature neo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Stockholm, 1963.

Metallinos, D. Gergios, „Αθανάσιος Πάριος (1721-1813)”, în *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής*, Atena, 1995, p. 293-295.

Milaș, Nicodim, *Canoanele Bisericii Ortodoxe, însoțite de comentariu*, vol.I, partea I, traducere de Uroș Kovincici și Nicolae Popovici, Arad, 1930.

Moldoveanu, Ioan, „Sfântul Nicodim Aghioritul (1749-1809) și traducerea operelor sale în România - la 195 de la moartea sa”, în *Glasul Bisericii*, nr. 9-12, 2004, pp. 300-311.

Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Edit. Trinitas, Iași, 2008.

Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968.

Russo, D., „Carți de buna cuviință în limba gracă și română”, în *Studii Critice*, București, 1910, pp. 4-12.